

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (98)

Астана
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

Әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер / Обычаи, традиции

Артықбаев Ж.О. Шырақшы – мәңгілік құндылықтар сақшысы	4
Қатран Д. Мәні мен сыры ерек, ұмыт болған әдет-ғұрыптар жөнінде	13
Тойшанұлы А. «Диуанабәйт» – салт өлеңінің ескі үлгісі	21
Усманова Ә.Р. Тулпары Терисаккана	27
Егізбаева М.Қ. XIX-XX ғ. басындағы Шығыс Қазақстандағы дәстүрлі аңшылық	38

Орындаушылық өнер / Исполнительное искусство

Шегебаев П. Об единстве личностных качеств народного музыканта и стилиевых свойств его музыки (на примере Курмангазы)	46
Базарбаева Н.С., Өтеғалиева С.Ы. Дина Нұрпейісова және басқа домбырашылардың интерпретациясындағы алдыңғы буын өкілдерінің күйлері (Құрманғазының «Қайран шешем», Дәулеткерейдің «Көркем ханым» күйлерінің мысалында)	52
Бердібай А.Р., Әбиділда М.Б. Жыршы Д. Жолымбетов орындауындағы Сыр бойы эпикалық мақамдарының музыкалық-стильдік ерекшеліктері («Асау барак» жырының бірінші мақамы мысалында)	61
Қазтуғанова А.Ж. Күй өнеріндегі орындаушылық нұсқалар: теориялық және тәжірибелік тұрғыдан игеру	75
Жаманбалинов Е.Е. Шығыс Қазақстан домбыра дәстүріндегі «Ақсақ қаз» күйлерінің ерекшеліктері	90
Сабирова А.С., Басығара Е.Б. Воспитательная роль песенного наследия Абая в исследовании Г. Чумбаловой	100

Дәстүрлі қолөнермен байланысты білім мен дағдылар / Знания и навыки, связанные с традиционным ремеслом

Шайгозова Ж.Н., Музафаров Р.Р. Языки казахской культуры: топонимы как код и отражение картины мира (на примере числительных, цветовых и зоонимных обозначений)	107
Бутеев Б.О. Казахские и хонгорские названия сортов кожи и шкур: историческая ретроспектива	118

Тарих. Тұлға / История. Личность

Бекенова М.С. Абай Кунанбайұлы и современное казахстанское общество	127
Омарова А.К. А.В. Затаевич: штрихи к «портрету»	133
Жәкішева З.С. Рухани және заттық мәдениеттің байланысы	147

Customs, rituals

Artykbaev Zh.O. Shyrakshy – on guard of eternal values	4
Qatran D. Forgotten custom: meaning and features ..	13
Toishanuly A. «Diuanabait» is an ancient type of ritual song	21
Usmanova E.R. Tulpars of Terisakkan	27
Yegizbayeva M.K. Traditional hunting in East Kazakhstan of the XIX-early XX centuries	38

Performing arts

Shegebaev P. On the unity of the personal qualities of a folk musician and the stylistic properties of his music (on the example of Kurmangazy)	46
Bazarbaeva N.S., Otegaliyeva S.Y. Kuis of the representatives of the previous generation in the interpretation of Dina Nurpeisova and other dombrists (on the example of Kurmangazy «Kayran sheshem», Dauletkery «Korkem khanyam»)	52

Berdibay A.R., Abidilda M. Musical and style features of the performance of the epic tradition of Syrdariya zhyrshy by D. Zholymbetov (on the example of the first maqam of the epic «Asaubarak»)	61
--	----

Kaztuganova A.Zh. Performing variants in the art of kuy: theoretical and practical development	75
---	----

Zhamanbalinov E. Peculiarities of kyuy «Aksak kaz» in the dombra tradition Eastern Kazakhstan	90
Sabirova A.S., Basygara E.B. The educational role of Abai's song heritage in G. Chumbalova's research	100

Knowledge and skills related to traditional craft

Shaigozova Zh., Muzafarov R. Languages of kazakh culture: toponyms as a code and reflection of the world picture (on the example of numerals, colour and zoonyms)	107
Buteyev B.O. Kazakh and khongor names of leather and skin grades: a historical retrospective	118

History. Personality

Bekenova M.S. Abay Kunanbayuly and modern kazakhstan society	127
Omarova A.K. A.V. Zataevich: touches to the «portrait»	133
Jakisheva Z.S. Interrelation of material and non-material culture	147

Егізбаева М.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасы
Алматы қ. Қазақстан
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

XIX-XX ғғ. БАСЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ АҢШЫЛЫҚ

Аңшылық қазақтар үшін ертеден негізгі қосалқы кәсіптердің бірі болды. Қоғамның дамуымен қатар аңшылықтың тәсілдері мен мақсаты да өзгеріп, аңшылық өнердің түрлері дамыды, аңшылық көңіл көтерумен қатар, шаруашылықтағы қосалқы кәсіптің біріне айналды. Кәсіби аңшылық аң-құстан алынатын азық-түлікті (ет, май, жүн, тері, сүйек, мамық, қауырсын және т.б.) пайдалану үшін қолданылды. Бір жағынан қауіпті, зиянды немесе саны шектен тыс көбейіп кеткен аңдарды азайтып, табиғи тепе-теңдікті сақтау мақсатында жүзеге асырылды. Халықтың көп бөлігі аңшылықпен сирек айналысты. Ауқатты қазақтар аң аулауға көңіл көтеру үшін шықса, елдің кедейленген бөлігі үшін аңшылық күнкөріс көзі болды. Сонымен қатар, аңшылық кәсіп ерекшеліктері далалық табиғаттың ерекшелігімен де тығыз байланысты. Қазіргі Қазақстан территориясының үлкен бөлігін алып жатқан далалы және орманды далалы табиғи орта сан алуан және аңшылық кәсіпте ертеден қызығушылық тудырып келе жатқан жабайы аң-құс, жануарларға толы. Әсіресе, бұл жағдай негізінен еліміздің шығыс және оңтүстік-шығыс аймақтарына тән. Қазақ халқындағы аңшылықтың дамуына оқ ататын қарудың келуі үлкен әсерін тигізіп, бағалы аң терісі кәсібі дамыды.

Мақалада қазақ жерінде болған зерттеушілердің жазбалары, архив материалдары және осы тақырып аясында зерттеулер жасап жүрген ғалымдардың еңбектері талданады. Дәстүрлі қазақ қоғамында аң аулау кезіндегі адамдар арасында қарым-қатынасты реттейтін аңшылық ережелері болды және ол ережелер қатаң сақталды. Сондай-ақ, мақалада киелі аңдарға қатысты қызықты мәліметтер мен аңшылыққа қатысты әдет-ғұрыптар да сараланған. Қазақ халқында аңшылыққа байланысты әртүрлі әдет-ғұрыптар да кездеседі. Бұндай аңшылыққа байланысты әдет-ғұрыптар аңшылықпен айналысатын басқа да халықтарда кездесетіні айтылып, салыстырмалы талдау жасалған. Мақалада дерек берушілердің де деректері келтіріліп, ғылыми әдебиеттермен қатар сараланып, аңға құс салуда бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты құстарды қолданғаны және аңды итпен аулау әдістері туралы да айтылады.

Түйін сөздер: этнос, ұлт, этнография, аңшылық, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Қазақ халқының дәстүрлі аңшылығы этнология ғылымында аз зерттелген мәселелер қатарына жатады. Аңшылық – бүкіл адамзат, соның ішінде көшпелі қазақ шаруашылығындағы ең көне кәсіп түрлерінің бірі. Қазақтар аң аулаумен ертеден айналысты, әсіресе түлкі мен қарсақ аулаудан көп кірістүсті. Аң терісі қазақтардың тек өз мұқтаждығына ғана жұмсалып қоймай, сонымен бірге едәуір мөлшерде сатуға да түсіп тұрған. Орыс көпестеріне өткізілетін тауарлардың арасында қасқыр, түлкі, қарсақ және басқа да аңдардың терілері болды (Бекмаханов, 1994: 64).

Мәселен, 1852-1853 жылдары Ірбітке барған Г. Колмогоров: «Петропавлдық, семейлік, өскемендік және троицкілік көпестер 25 мыңнан 30 мыңға дейінгі түлкі, қасқыр терілерін әр теріні 3 сомнан 6 сомға дейінгі бағада, 50 мың қоянды әр жүз теріні 12 сомнан 15 сомға дейінгі бағада сатты», – дейді (Колмогоров, 1895, Т.3: 27). Бұдан аңшылықтың қазақ шаруашылығында алған орнының маңызы зор болғанын көреміз. Шығыс Қазақстан қазақтары негізінен қасқыр, түлкі, қоян, суыр, борсық, қарсақ, арқар, саршұнақ, күзен сияқты аңдарды аулаған. Суырдың майынан сабын жасап, ал терісін сатқан (Руденко, 1930: 26).

Аңшылыққа қолданылған басты қарулар: тас, таяқ, найза, садақ, тор, қақпан, тұзақ, мылтық, т.б. Аң аулаудың негізгі бір тәсілі ол – аңды атпен қуып, ит жүгірту, аңға қақпан, тор құру. Аңшылықпен айналысатындарды аңшыдан басқа мылтықшы, қақпаншы, баспашы, құсшы деп атады (Фиельструп, 1930, Вып. XV: 26).

1909 жылы Зайсан уезінде 200 отбасы аңшылықпен айналысып, одан 4051 сом таза пайда көрген. Бұл уезде негізінен қасқыр, түлкі, аю, қабан аулайды (ҚР ОММ. 460-қор, I-тізбе, 10-іс, 25 п: 2-84). Осы жылы Өскемен уезінде 506 қазақ отбасы аңшылықпен айналысып, ауланған аң терілерін 5147 сомға сатқан (ҚР ОММ. 460-қор, I-тізбе, 10-іс, 25 п: 3-70). Уезде аю, қоян, қасқыр, борсық, тиін, суыр, құндыз, сілеусін, т.б. аңдар аулайды. Өңір бойынша аңдар Алтай, Тарбағатай, Сауыр, Өкпегі, Қалба тауларында, Қара бұйрық, Күлт төбе, Тас төбе, Күрку, Тірек сияқты шатқалдарда ауланды.

XIX ғ. орта кезінде, аң аулау кезіндегі адамдар арасында қарым-қатынасты реттейтін аңшылық ережелері болды. Бұл ережелерді 1846 жылы, әдет-ғұрыптық құқық (обычное право) жинауға шыққан экспедиция

уақытында, әскери чиновник Д. Андре жинаған. Онда «егер, бірнеше адам қақпан, тор, көмегімен аңды ауласа, онда түскен аң алдын ала келісілген шарт бойынша бөлінді» – делінген (ҚР ОММ. 4-қор, I-тізбе, 2380-іс, 32-41 пп: 134).

Егер қақпаннан босап шығып кеткен жаралы аңды жақын ауылдың иттері ұстаса, бөтен адам атпен қуып жетсе немесе атса, онда аң соңғы адамның қанжығасына байланды.

Егер осы жаралы аңды тірідей немесе атсыз, иттің көмегімен жаяу бөтен адамдар ұстап алса, онда аң аңшының өзіне тиесілі болды. Егер аңшы атқан аңды атпен жүрген бөтен адам ұстап алса, онда аң сол адамға тиесілі болды (ҚР ОММ. 4-қор, I-тізбе, 2380-іс, 32-41 пп: 134).

Тағы бір мынадай салт түрі болған: егер түлкі немесе қарсақтың інін қазу кезінде, оған көмектесуге бір адам келсе, онда, аң ұрғашы немесе аңның күшігі болса, онда аң аңшыға бұйырады, егер еркек аң ұсталса, онда ол келген адамға бұйырады. Егер де адамның орнына көмектесуге бірнеше адам келсе, онда аң жынысына қарамастан, олардың ішіндегі ең сыйлы немесе жасы үлкен адамға берілді (ҚР ОММ. 4-қор, I-тізбе, 2380-іс, 32-41 пп: 134).

Бұндай аңшылыққа байланысты әдет-ғұрыптар аңшылықпен айналысатын басқа да халықтарда кездесетін. Мәселен, эвенкілерде қазақтікіне ұқсас екі түрлі әдет-ғұрып болған. Біріншісі, «нимат». Мұнда аңшы ұстаған аңды тұраққа алып келіп, басқа «рудың» адамына берді. Егерде тұрақта тек қана туыстар болса, онда аңды ең алыс туысы алды. Ал аңды алған адам теріні өзіне қалдырып, етін тұрақтағы басқа отбасыларға бөліп берді.

Екінші әдет-ғұрып түрі, ол – аң терісіне байланысты болды. Тері сатылатын немесе айырбасталатын тауар өнімі болғандықтан аң әрқашан аңшының меншігі болып есептелді. Бұл дәстүр бойынша, егер аңшы аңды атқан уақытта, қасында бөтен адам болса, онда аңшы аң терісін сол адамға беруге міндетті болды (Карлов, 1982: 30-31). Тура осыған ұқсас дәстүр Тарбағатай өңірі қазақтарында да бар. Егер аңшы аңды атып немесе ұстап алған жағдайда, қасында басқа адам болса немесе жасы үлкен қарт адам кездесіп қалса, онда сол аңды ұстау оңайға түспегеніне қарамастан, аңды сол адамға береді. Ең қызығы, осы дәстүр бүгінгі күнге дейін сақталған. Бұл әдет-ғұрып қалмақтарда, моңғолдарда, сойоттарда бар (Токарев, 1936: 37). Ол туралы Урянхай өлкесінде болған Ф. Кон

өзінің есебінде жазып кеткен. Бұл ғұрыпты сойоттарда «уджа» деп атаған, яғни бөлісу деген мағынаны білдірген (Кон, 1903: 151). Бұл алтайлықтар мен тувалықтарда кездескен (Токарев, 1936: 24).

Қарастырылған барлық аңшылық әдет-ғұрыптарға ортақ белгі – аңшы ұсталған аңды қасындағы басқа адамға беруі. Келген адамға тек еркек аңды және ең үлкен адамға беруінің себебі, еркек аң көптеген халықтарда күштің, шыдамдылықтың, ептіліктің бейнесі болғандықтан, еркек аңды беруі – сол адамға тек осындай қасиеттерді тілеу болған сияқты. Ал екінші жағдайда, қазақтарда ертеден қалыптасқан жасы үлкен адамға деген құрмет белгісі. Барлық жағдайда да, басты мақсат территориялық шекаралар жиі-жиі өзгеріске түсіп отырған жағдайдағы, көшпелі рулар арасындағы бейбіт қатынасты сақтау болған сияқты. Бұған дәлел ретінде тағы да Д. Андренің жазып кеткенін келтіруге болады. Онда: «әрбір қазақ аңшылық кәсіппен айналысуға немесе руына қарамастан қай жерде аңшылықпен айналысқысы келсе, сол жерде айналысуға құқығы бар. Бір сөзбен айтқанда, дала ортақ жер болғандықтан, ондағы аңдар мен құстар да ортақ», – дейді (Материалы..., 1996: 147-148).

Дерек берушілердің айтуы бойынша, негізгі аңға қосатын өте жүйрік итті «құмай тазы» деп атайтын. Аңыз бойынша, құмай тазыны сары ала қаздың жұмыртқасынан пайда болған дейді. Сары ала қаздың өзі адамнан азып шыққан, ертеде адам болған, ол зиратқа ұя салады. Аңшылар ешқашан сарыала қазды атпайды, оған әйел адамға сияқты айлығы келеді екен (I, II).

Сондай-ақ аңшылар аққу сияқты киелі аң-құсты, бір жерден екінші жерге қоныс аударып бара жатқан аңдарды, ұйықтап жатқан аңды, шағылыстағы аңды, буаз аңды ешқашан атпайды. «Иттің де иесі бар, қасқырдың да киесі бар» деген мақал осыған байланысты шықса керек (III).

Шілікті (Зайсан) өңірінде өмір сүрген Қалибай деген аңшы ақсақал ешуақытта итінің көзінше түлкісін ешкімге бермеген, тек иті жоқта ғана берген. Себебі, «ит иесі үшін аулайды» деген мақал бар (IV, V).

Ең алғаш атқан аңның қанына мылтықтың ауызын қандайды. Бұл аңшылық жақсы жүруі үшін жасалатын ырым. Ең алғаш атып алынған аңды ешкімге бермейді (VI, VII).

«Басын аңшылықтан бастап байып кеткендер әр жерде кезігеді. Соның бірі

Шығыс Қазақстандағы Көкпекті өзенінен өтіп Қалба өзенін жайлайтын Жанан ұлы Бұланның дәулеті аса жүйрік, көзіне көрінгенді жібермейтін Құмай атты қызыл тазысы алған түлкіден құралыпты. Аңнан түскен малды саудаға сап, сол арқылы ақырында керемет байыған. Саудасын Сыбан руынан шыққан Жұрынбайұлы Қуаныш деген жас жігітке басқартқан. Оған Ханыша деген қызын берген. Қуаныш өзі де байып, қажыға да барған», – дейді Семейде тұратын Бұланның ұрпағы 63 жастағы Молдаханов Сайлау (VIII).

Бұланның жылқысының көптігі сонша Көкпекті өзеніне түскенде, аяғындағы ел су ала алмай қалады екен деп аңыз қылады осы күнге дейін ауыл адамдары.

Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданының Қызылкесік ауылында тұратын 65 жастағы Нұрғазин Ғазез бен 73 жастағы Хасенов Асқарғалидың (IX, X) айтуы бойынша 1920 жылдары руы қыржы Саянұлы Шөшекбай ақсақалдың Көк итінің даңқы шықты. Қияқ бітімді арлан көк тазы көзіне көрінген түлкіні жіберген емес, қасқыр да алған. Көк иттің даңқын естіген алыс-жақын жерлерден, тіпті Қытайдан (Шәуешектен) «сат» деп, қолқа салып келгендер де көп болыпты. Бір жылы таудағы Қарғыба жақтың бір топ аңшылары сәлем айтып, «бір түлкі қыс бойы бірде-бір итімізге алдырмайды. Түнде кеп бір қараған шұбарға түнейді. Сол түлкіге көк ит қана жетуі мүмкін, келсін», – депті. Шөшекбай барған соң аңшылар алакеуімде жиылып, түлкі түнейтін дағдылы жерге келеді. Қараған шұбардың ішінен қаша жөнелген түлкіні көк ит көп ұзатпай қуып жетіп бір-ақ басыпты.

Зайсанға таяу Шорғада Сарымбай ұлы Жігітек өзі әнші, ақын, сері жігіт болған. Қыран бүркіт, қаршыға, жүйрік тазы ұстап аңшылықпен де, саятшылықпен де шұғылданыпты. Жігітектің туған қызы, Өскеменнен 14 шақырым жерде Горняк ауылында тұратын 64 жастағы Кәметайдың (XI) айтуы бойынша, ол кісінің Аққұс атты иті жылына 70-80 нен кем түлкі алмаған, аңсырағанда өз бетімен кетіп, түлкіні өлтіріп тастап келіп отырады екен. Аққұс үйіне жетпей (жасқа толмай) арқар алыпты. Бір күні Жігітек мылтық алып құс атпақ болып шығады. «Сайда бір арқардың ешкісін көріпті де, арқарды бір кезеңнен аса бере, қуып жеткен Аққұс бір тірсегінен ала түседі де бірге асып кетеді. Шауып шыға келсе, еркін жетіп алған ит тауды бөктерлетіп жарысып барады, өрлеу жер келсе,

бағана таудан асарда алған қылтадан алып сүйретіп жатып алады да, өрден шыққан соң келесі өрге шейін жарысып, өрге қарай әлгіні тағы қайталайды. Үздіксіз осыны қайталаған соң 3-4 шақырымнан кейін арқардың бір аяғы мүлдем салбырап қалады. Тағы да бір өрде бір үлкен тастан аттай берген арқардың жаралы аяғынан алып екі аяғын тасқа тіреп тартқанда, арқар тырп ете алмай бықылдап тұрып қапты. Әкем аттан түсе сап, арқарды түрегеп тұрған беті бауыздапты. Әкемнен естіген ел күшік иттің ақылды айлалығына таң қалыпты», – дейді Кәметей Жігітекқызы.

Аң аулаудың тағы бір түрі – аңға құс салу. Аңға бүркіт, қаршыға, сұңқар сияқты құстарды салды. Кезінде бұл құстардың бағасы да жоғары болған. Мысалы, үйретілген бүркітке 200-300 рубль ақша төлесе, ал сұңқар, лашын үшін 100-150 рубль төлейтін (Потанин, 1875: 46) немесе жақсы бүркіт 5-6 түйенің құнына тұратын болған екен (Подворков, 1894: 21).

Дерек берушілердің айтуы бойынша, бүркітті ұстау үшін бұрын қытай жақтан әкелінген өте жарық жанатын шам болған екен. Сол шамды бүркітке тура түсіргенде қатты жарықтан бүркіттің көзі көрмей қалады екен. Сол кезде ақ боз аттың қылынан жасалған, аппақ жіңішке арқанды бүркітке тастап ұстайды. Ақ арқан да жарықпен бірге шағылысып бүркітке көрінбейді екен (ХІІ, ХІІІ).

Бүркітті ұстаудың тағы бір түрі – тор құру. Төрт жағынан тартылған тордың ортасына қоян немесе құс салынып қойылады. Оған түскен бүркіт торға оралып қалады (Руденко, 1930: 26).

Шығыс Қазақстандағы Тарбағатай елінде Тінейдің Сарықұсы туралы аңыз бар. Ойшілік ауылында тұратын Нұрышұлы Кеңесжан (ХІV) былай дейді: «Тінейдің Сарықұсы аң атаулыдан дым қоймаса керек. Әбден аңсыраған Сарықұс аспанға көтерілгенде көзіне түк көрінбеген соң, айналып кеп Тінейдің өзіне түсіпті». «Ит иесі үшін, бүркіт тамағы үшін» деген мақал осындайдан шықса керек. Ойшілік ауылының батысқа қарай бір шақырымдай жердегі төбенің үстіндегі жалғыз ескі зиратты жергілікті тұрғындар сол аңыздағы Тінейдің зираты дейтін көрінеді. Тіпті Тіней мен оның Сарықұсы туралы Жетісу қазақтарына белгілі болған, олардың арасынан «Тінейдегі қасиет ұялас екен Сарықұспен, Шорадағы қасиет тілдес екен бар құспен» деген мақалды жиі естуге болады (Байғабатова, 2004: 86).

Ақжар жақта Қыдырмолда деген болыс болған. Ол салбурынға шығып тұрған.

Салбурын дегеніміз – арнайы көшіп барып, аң қызығына түсу. Салбурын қыстың алғашқы айларында, қаңтардың аяғына дейін созылған (ХV).

Бүркіт, қаршыға, сұңқарларды суда жүзетін үйрек, қаз сияқты құстарға сирек салатын, себебі, құстарға түсіп үйренген бүркіт, қаршыға, сұңқарлар аңға түсуді қойып кетеді деп есептелді.

Шығыс Қазақстандағы Үржар өңірінің дерек берушілері де аңшылықтың да ежелден келе жатқан кәсіп екенін айтты. Үржар ауданындағы Көкталда Тумадан тараған Арынғазы деген мерген кісі болған, тазы ұстап, аңшылықпен айналысқан. Тарбағатай тауындағы қасқыр, түлкіні көп аулаған. Мақаншы жерінде белгілі Ахмер деген аңшы болған. Құмай тазылармен талай аңдарды ұстаған (ХVІ).

Ахмер аңшы туралы оның баласы: «Әкем Ахмер Ахметбекұлы керемет аңшы болған. Серілік құрып, аңшылыққа шығып, салт атпен түлкі аулаған. Анам таңғы сағат төртте тұрып әкемді аңға шығуға дайындайтын. Осы жердегі ең жүйрік ат сол кісінікі болды, атын бәйгеге қосатын. Аңшылықты жас кезінен кәсіп қылған. Бірнеше ат арбалары болған, саудамен айналысқан. Аягөзбен Мақаншы аудандарының ортасында екі аралықта темір-тесек апарып, ол жақтан тәтті, қант-шай алып келеді екен. Жылқыда маңқа деген ауру болады. Сонымен қатар, сол ауруларды да емдейтін (ХVІІ).

Ол кісі аңшылыққа шыққанда аңды қазақтың дәстүрлі тазыларымен, қақпан құрып, мылтықпен және сойылмен ұрып алатын. Қақпан құрғанда міндетті түрде қасқыр, түлкі түсетін, кейде мылтықпен атып ұстайтын. Мылтықтың оғын дайындайтын, аңдардың терісін бүлдірмей аяғын ғана жарақаттайтын. Астындағы жүйрік атымен сойылмен ұрып, бір күнде бес қасқырға дейін соғып алатын. Тазыларына өте ұқыпты қарады, тазылары бұрынғы құмай тазылар. Ахмер аңшының тазыларын басқа аудандарға да сұрап алып жүрді.

Бұрын ертеректе Ұшар деген тазысы болды. Жүні қара тықыр, екі құлағы шашақты жібектей, бойшаң еді. Аңға кейде аңшының өзі шықпаса, тазының өзі шығып кететін. Бір күні иттің өзі барып түлкі алып келе жатқан жерінен біреу атып жіберіпті, содан әкем қатты ызаланып ренжіген еді. Үйге келіп тазысы екеуі бір-бірімен қоштасып жылап, иті ұлыған

болатын. Қазір осы ауданның аңға шығатын иттерінің бәрі тіркеуде тұрады.

Иттің бір жақсы жерлері иелеріне өте адал болып келеді. Тағы бір «Сарықұс» деген сары тазысы болды. Тегі таза, Эльба деген тазысы болды. Аяғы бұйра жүнді, өте сұлу еді, екі құлағы ұзын салбырап тұратын. Оны бір орыстың офицері тарту еткен. Өте шапшаң еді. Санынан тартып Эльба екеуі бірге сілеусін ұстаған, бірақ өлтіруге болмайтын аң болғандықтан жаралы күйінде тастап кеткен.

Аңшылыққа қансонарда таңғы бестерде шығады, ауылдың аңшылықпен шұғылданатын басқа да жігіттері қосылады, атты ерттеп жатқанда, әкемнің кететінін біліп сары ит те шығады, жүні тықыр, сосын ит өзін-өзі дайындайды, ары-бері жүгіреді, қардың астына кіріп, секіріп денесін қыздырады. Оған майсыз ащы құртты езіп береді. Шикі тамақ берген емес, әрқашанда итке арнап тамақ пісіріледі. Қара көжеге дайындап құрт қосады. Итке майлы тамақ бермейтін. «Иттің ішіне сары май жақпайды» деген содан қалған шығар. Содан кешкі сағат төрт-бес шамасында 4 шақырым бұрын иті көрініп, үйге иті бұрын келеді. Иттің аяғына мұз қатып қалады, соны жалап мұзын ерітеді, үйге кіреді. Енді бір қызығы, тазымыз қасқыр ауласа, үйге кіре сала жылы пештің артына барып жататын, ал тұлкі, т.б. аңды алса, үйге кіріп бұрышқа барып жатады. Содан әкеміздің не ұстағанын білетінбіз. Итті «жол болмайды» деп қоянға салмайды. Қақпан құрып күзен ұстайтын. Сасық күзен көктемде иіс шығарады. Ит соның иісін сезіп тұмсығын жоғары көтеріп жатып алады. Иттер өте иісшіл болады, қасқырдың, тұлкінің іздерін қайда кетіп бара жатқанын иіскеп, сезіп артына түседі. Оны иті болмаса, аңшы білмейді. Әкеміз қасқыр қуғанды жақсы көруші еді. Сойылмен ұрарда аттардың да аңшылыққа жарайтыны болады. Себебі, қасқырға жақындағанда ат қасқырдан қорқып жақындамайды екен. Ал мылтықты көздеп атпайтын, шауып келе жатып қолын кеудесіне таман апарып қатарластырып ата беретін. Шабатын, қарғитын аттар да болу керек. Қазақтарда қасқырлардың көбеюін «қыналай» дейді. Әкем 75 жасқа келгенде қайтыс болды, сол уақытқа дейін аңшылықпен айналысты. Бесатар мылтығымен таудан аюды да ұстаған. Тарбағатайда аю, сілеусін аулаған. Бірақ елікті атпайтын. Ол кісі ешқашан ас қып жейтін аңдарды ауламайтын. Тек қана жыртқыштарды ғана ұстаған. Эльба тазысы әбден қартайып өлді. Қартайғанда аңның

артына түсе алмады, үйде қалатын. Бірақ қыстың суығында ауыл маңына тамақ іздеп келген қасқыр, тұлкіні ұстап әкелетін. Негізі иттер аңдарды жарып жемейді, мылжалап қоя салады, «Ит иесі үшін, бүркіт өзі үшін» деген мақал содан шыққан. Ертеде терілерден ішіктер тігіп, саудада айырбастаса, кейін үкіметке өткізіп отырған. Тазының ең көп өмір сүргені он бес жыл. Тазылары өлгенде оларды кәдімгідей жерлеп, қайғырып жүреді. Тазыларды ауылдағы кішкентай кәнден иттермен қосып, көбейтіп отырған. Иттер де қожайындарына өте берік. Әкем өлгенде сары тазысы әкемді жоқтап, табалдырыққа жатып алып кетпей қойды».

Қытайдан келген Дана деген ақсақал бүркіт ұстаған. Қақпан салып, аңға шыққан. Аңшының құралдарына шоқпар жатады, ол қысқа, басы домалақ, ауырлау болып келеді. Сойыл ұзындау келеді, екеуі де мықты ағаштан жасалады. Аттың тұяғының ортасына тұяқ өсіп кетеді, соны тазалап отырады (XVIII).

Арынғазы аңшы туралы оның қарындасы Күлпән былай дейді: «Арынғазы аға денелі, ұзын бойлы, екі иығына екі кісі отырғандай кесек еді. Өзі аңшы, балықшы болған кісі. Домбырада керемет ойнаған. Сері деп те айтуға болады, астындағы сұлу ат, ерткені құмай тазылар болған. Атқа қонғанда «Қабанбайдың аруағы қолдай гөр» деп мінетін. Көңілді, әңгімешіл адам болатын. Әрбір аңға барып келгені бір әңгіме болатын, аңшылардың аздап өтірік қосып сөйлейтіні де болған. Арынғазы аға құжаты бар кәсіпқой аңшы. Тазылардың да куәлігі бар, Лашын, Құмарлан атты тазыларының кәдімгі құжаттары бар болған. Олардың аңшылық еңбегі арқылы тұрмысымыз да жаман болған жоқ. Әрине, тазылардың арқасында. Тазыларды кереметтей баптаушы еді, өздерімен аң аулағанда ғана емес, жолаушы жүрсе де ертіп жүреді. Тазы атаулы үйшіктен гөрі иесімен бірге болуды қалаған. Олардың бұл қасиетін түсінген иелері тазыны көбіне үйде ұстаған. Біздің тазылар да сондай еді. Өзіміздің үй тұрмақ жолаушы барып түстенген немесе қонған үйлер Арынғазы ағаны құрметтеп жатқанын байқаса, сол үйге қоса кіріп ағаның артына жатып алатын, тырналап тамақ сұрайтын, «иесін сыйласаң итіне тамақ сал» деген сөз осындайдан шыққан. Тазылар өте таза еді. Олардың жүні тақыр болғандықтан болар, құлағымен құйрығының жүндері мап-майда болып салбырап тұратын. Тазылар далаға өздері шығады және үйде

үнемі жатпайды, кәдімгі жанұяның бір мүшесі сияқты кіріп-шығып жүреді. Көрпе салған сырмақтың үстіне жатады.

Арынғазы ағамның арнайы қақпандары болды, көлемі шәй кесенің мөлшеріндей. Бір күні барып қақпанды құрып келеді. Келесі күні қақпанға түскен ондатраларды жинайды. Өлмей аяғынан түсіп қалып, тірі тұрғандарын өлтіру өте аянышты деп келетін. Ұрып өлтірерде алдыңғы аяқтарымен бетін басып, шыңғырғанда жаның түршігеді дейді. Шешелеріміз көмектесіп, оларды жабылып сояды. Терісін арнаулы кергішке кереді. Түлкілердің кергіші бөлек. Ондатраның терісін сыпырып жатқанда тері мен еттің арасында бір күлімсі исі болады. Базар атамның Сырттан деген тазысы болды, талай қабан, түлкі, қасқыр, қояндар алды. Сонымен қатар, аталарымыздың тамаша аттары мен биелері болды. Базар атамның биелері бұрын қара, Арынғазы ағамның аттары күрең, жирен болып келетін. Бірақ құс ұстаған емес. «Тұйғынды салмай, тазы сал, тазыны салған тапқан мал» деген қазақ мақалын шындап ұстаса керек. Тазылары арқылы мал тапқаны да рас. Олардың аңшылық еңбегі арқылы тұрмысымыз да жаман болған жоқ. Арынғазы тазыларын өте жақсы көретін, баласындай мәпелеп, басынан құс ұшырмайтын, әсіресе Лашын мен Құмарлан

деген иттерін ерекше көретін. Ол кісінің Лашын, Құмарланмен аулаған түлкілеріне сан жоқ. Аға аңға аттанар күні тазыларына сойылған түлкінің етін асып жегізетін. Таңғы алғашқы тауық шақырғанда, тазыларымен аңға кететін, кешке міндетті түрде олжамен оралатын. Қараша, желтоқсанда алғашқы қар жауғандағы қансонарда түлкі аулауға шығады. Ол кісі бүркітпен аулаған жоқ. Бүркітті Тарбағатай тауының маңындағылар ұстады. Алакөлдің маңайында борсық аулайтын. Біз жақта қыс өте суық, сондықтан борсықтың терісін ұқыпты етіп алып, кептіріп, ішіндегі майын шыжғырып қояды. Борсық майының күлімсі исі болады, алайда көп ауруға бірден-бір ем. Әсіресе, жөтелге өте жақсы ем. Ауылдағы ер адамдарға көбінесе иленген түлкі терісінен тымақ тігетін. Түлкінің пұшпағын жинап, жас балаларға ішік тігетін (XVII).

Сонымен аңшылықтың қазақтар үшін көңіл көтерумен қатар бірнеше пайдалы жақтары болды. Біріншіден, осы кәсіп арқылы қазақтар етін тағамға пайдаланып, терісін алды; екіншіден, малға зиян келтіретін жыртқыш аңдардың көзін жойса; үшіншіден, аңшылық арқылы келген аң терілері, орыс-қазақ саудасының бас кезінен-ақ, сауда-саттық тауарына айналды. Сондықтан да аңшылық негізгі қосалқы кәсіптің біріне жатады.

Дерек берушілер

1. Разова Гүлбаран. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1919 ж.т., руы – дәулетбай.
2. Қисамғалиева Батира. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1928 ж.т., руы – есімбек.
3. Әбітаев Аңсаған. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1930 ж.т., руы – дәулетбай.
4. Жакепаев Калимулла. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1936 ж.т., руы – қожан.
5. Сүбебаев Құдайберген. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Қызылкесік ауылы, 1920 ж.т., руы – мырзас.
6. Әлібаева Шәмшән. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Асусай ауылы, 1939 ж.т., руы – бұрымбет.
7. Қабдолла ұлы Молдахан. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақсуат ауылы, 1925 ж.т., руы – мырзас.
8. Мұхамедиев Болат. ШҚО. Үржар ауданы, Мақаншы ауылы, 1936 ж.т., руы – қыржы.
9. Жармұқанбетова Ғайни. ШҚО. Үржар ауданы, Мақаншы ауылы, 1934 ж.т., руы – арғын.
10. Маукебаев Төлеубай. ШҚО. Зайсан ауданы, Шілікті ауылы, 1913 ж.т., руы – төртуыл.
11. Нұрсафина Айша. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Асусай ауылы, 1962 ж.т., руы – сайболат.
12. Бөкебаев Оралбек. ШҚО. Зайсан ауданы, Теректі ауылы, 1945 ж.т., руы – қожан.
13. Шыныбаев Мәуітхан. ШҚО. Зайсан ауданы, Шілікті ауылы, 1955 ж.т., руы – қожан.
14. Қананиянов Төлеубек. ШҚО. Зайсан ауданы, Шілікті ауылы, 1953 ж.т., руы – төртуыл.
15. Үмітбаев Мұқатай. ШҚО. Зайсан ауданы, Шілікті ауылы, 1925 ж.т., руы – бұрымбет.
16. Тілеуберденова Ғайни. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1940 ж.т., руы – төртуыл.
17. Нұрышев Кеңесжан. ШҚО. Тарбағатай ауданы, Ақмектеп ауылы, 1924 ж.т., руы – мырзас.
18. Ережепова Пәрзәнә. ШҚО. Зайсан ауданы, Жалши ауылы, 1921 ж.т., руы – есенгелді.

Әдебиеттер

1. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғ. 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б.
2. Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Записки ИРГО. – СПб., 1895. - Т.3. - С. 20-27.
3. Руденко С.И. Очерк быта северо-восточных казаков // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. - Вып. XV. - С. 1-62.
4. Фиельстрүп Ф.А. Молочные продукты питания турков-кочевников // Казаки: Сборник статей. – Л., 1930. - Вып. XV. - С.71-85.
5. ҚР ОММ. 460-қор, І-тізбе, 10-іс, 25 п.
6. ҚР ОММ. 4-қор, І-тізбе, 2380-іс, 32-41 пп.
7. Карлов В.В. Эвенки в XVIII-нач. ХХ в. – М.: Изд-во МГУ, 1982. - 160 с.
8. Токарев С.А. Докapиталистические пережитки в Ойротии. – М.-Л.: ОГИЗ Соцэкгиз, 1936. – 155 с.
9. Кон Ф. Предварительный отчет по экспедиции в Урянхайскую землю // Известия Восточно Сибирского отдела ИРГО. – 1903. - №1. - С. 56-64.
10. Материалы по казахскому обычному праву. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. - 208 с.
11. Потанин Г. О рукописи капитана Андреева о средней киргизской орде, писанный 1775 г // Географические известия. – СПб., 1875. - Т.11. - С. 45-47.
12. Подворков А. Народы России. Образ жизни, праздники и обряды. – СПб, 1894. – 233 б.
13. Байгабатова Н.К. Казахи Жетýсу во второй половине ХІХ-начале ХХ вв. (историко-этнографическое исследование): Дис. канд. ист. наук. – Алматы, 2004. – 164 с.

References

1. Bekmahanov E. Qazaqstan HİH ғ. 20-40 jıldarynda. – Almaty: Sanat, 1994. - 416 b.
2. Kolmogorov G. O promyshlennosti i torgovle v kirgizskih stepáh Sibirskogo vedomstva // Zapiski IRGO. - SPb., 1895. - T.3. - S. 20-27.
3. Rýdenko S.I. Ocherk byta severo-vostochnyh kazakov // Kazaki: Sbornik statei. - L., 1930. - Vyp. HV. - S. 1-62.
4. Fielstrýp F.A. Molochnye prodýkty pitania týrkov-kochevnikov // Kazaki: Sbornik statei. – L., 1930. - Vyp. HV. - S.71-85.
5. QR OMM. 460-qor, İ-tizbe, 10-is, 25 p.
6. QR OMM. 4-qor, İ-tizbe, 2380-is, 32-41 pp.
7. Karlov V.V. Evenki v XVIII-nach. HH v. – M.: Izd-vo MGÝ, 1982. – 160 s.
8. Tokarev S.A. Dokapitalisticheskie perejtki v Oirotii. – M.-L.: OGIZ Sosekgiz, 1936. – 155 s.
9. Kon F. Predvaritelnyı ochet po ekspedisiı v Ýránhaiskýıy zemlú // Izvestia Vostochno Sibirskogo otdela IRGO. - 1903. - №1. - S. 56-64.
10. Materialy po kazahskomý obychnomý pravý. – Almaty: Jeti jarý, 1996. - 208 s.
11. Potanin G. O rýkopısı kapitana Andreeva o srednei kirgizskoi orde, pisannyı 1775 g // Geograficheskie izvestia. - SPb., 1875. - T.11. - S. 45-47.
12. Podvorkov A. Narody Rossii. Obraz jizni, prazdniki i obrády. – SPb, 1894. – 233 b.
13. Baigabatova N.K. Kazahı Jetysý vo vtoroi polovine HİH-nachale HH vv. (istoriko-etnograficheskoe issledovanie): Dis. kand. ist. naýk. – Almaty, 2004. – 164 s.

Егізбаева М.Қ.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

г. Алматы, Казахстан

e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

ТРАДИЦИОННАЯ ОХОТА В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В ХІХ-ХХ вв.

Охота издавна была одним из основных вспомогательных промыслов для казахов. Наряду с развитием общества менялись и способы и назначение охоты, развивались виды охотничьего искусства, охота, наряду с развлечениями, становилась одной из подсобных профессий в хозяйстве. Профессиональная охота использовалась для использования продуктов животного

происхождения (мясо, жир, шерсть, кожа, кости, пух, перо и др.). С одной стороны, это осуществлялось с целью сохранения естественного баланса, уменьшая количество опасных, вредных или чрезмерно размножающихся животных. Большая часть населения редко занималась охотой. Богатые казахи выходили на охоту для развлечения, а для обедневшей части страны

охота была источником средств к существованию. Кроме того, особенности охотничьего промысла тесно связаны и со спецификой степной природы. Степная и лесостепная природная среда, занимающая большую часть территории современного Казахстана, разнообразна и изобилует дикими животными и птицами, представляющими давний интерес в охотничьих профессиях. Особенно эта ситуация характерна в основном для восточных и юго-восточных регионов страны. Большое влияние на развитие охоты у казахского народа оказало наличие огнестрельного оружия, развилось ценное меховое ремесло.

В статье анализируются записи исследователей казахской земли, архивные материалы и труды ученых, проводящих исследования в рамках данной темы. В традиционном казахском

обществе существовали охотничьи правила, регулирующие отношения между людьми во время охоты, и эти правила строго соблюдались. В статье также проанализированы интересные факты, касающиеся священных зверей, и обычаи, связанные с охотой. В казахском народе встречаются различные обычаи, связанные с охотой. Отмечается, что обычаи, связанные с такой охотой, встречаются и у других народов, занимающихся охотой, проведен сравнительный анализ. В статье приводятся данные и постановки, а также ранжирована научная литература, рассказывается о том, как при строительстве птицы на охоте использовались такие птицы, как орел, ястреб, Сокол и способы охоты на зверя с собакой.

Ключевые слова: *Этнос, нация, этнография, охота, традиции, жилища, одежда, пища.*

Yegizbayeva M.K.

Associate professor of al-Farabi Kazakh national university,
Department of Archeology, ethnology and museology
e-mail: egyzbaevamk@gmail.com

TRADITIONAL HUNTING IN EAST KAZAKHSTAN OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES

Hunting has long been one of the main additional professions for Kazakhs. Along with the development of society, the ways and purpose of hunting changed, various types of hunting art developed, and hunting, along with Entertainment, became one of the additional professions in the farm. Professional hunting was used to use animal products (meat, fat, wool, skin, bones, fluff, feathers, etc.). Its purpose was also to kill dangerous, harmful or overpopulated animals. For the impoverished part of the Kazakhs, hunting was the main occupation. A large part of the population was rarely engaged in hunting. For wealthy Kazakhs, hunting was a form of entertainment. In addition, the peculiarities of the hunting profession were also associated with the peculiarities of the steppe nature. The steppe and forest-steppe natural environment, which occupies most of the territory of modern Kazakhstan, is full of animals that have long been of interest in the hunting industry. Especially this situation is typical mainly for the eastern and south-eastern regions of the country. The presence

of firearms had a great impact on the development of hunting in the Kazakh people, and the valuable fur industry developed.

The article analyzes the records of researchers who have visited the Kazakh land, archival materials and works of scientists who conducted research on this topic. In traditional Kazakh society, there were hunting rules that regulated relations between people during hunting, and these rules were strictly observed. The article also highlights interesting facts about sacred animals and customs related to hunting. The Kazakh people also have different customs related to hunting. It is noted that such hunting customs are found in other peoples engaged in hunting, and a comparative analysis is carried out. The article also provides information on the sources, along with the scientific literature, analyzes the use of such birds as golden eagles, hawks, falcons in hunting, and discusses the methods of hunting with dogs.

Keywords: *Ethnicity, Nation, ethnography, hunting, customs, rituals, housing, clothing, food.*